

Agresivita – zlo či prirodzenosť ?

prof. PhDr. Anton Heretik, PhD.
Katedra psychológie FF UK, Bratislava

Profesorská prednáška 14. 11. 2013

Úvod

Všetko má v korene v detstve, aj záujem o násilie. My sme ako deti boli krmené sovietskymi bojovými filmami, v ktorých sa masovo zabíjalo. Fascinovali ma aj boje medzi vrstovníkmi, či medzi jednotlivými partiami zo znepriatelených dvorov. Ale ku psychológii agresivity som sa dostal až ako študent na Katedre psychológie. Mojim učiteľom a neskôr školiteľom bol *prof. PhDr. Géza Dobrotka, CSc.* zakladateľ československej forenznej psychológie. Je to práve 40 rokov čo som obhájlil diplomovú prácu na „*Diagnostika agresivity u juvenilných delikventov*“, v ktorej som porovnával súbory mladistvých páchatel'ov násilných a nenásilných trestných činov. Keď som v r. 1973 nastúpil ako klinický psychológ na Psychiatrickú kliniku FN v Bratislave, začali moji kolegovia psychiatri priberať k posudkom ako znalca ad hoc a od r.1980 sa venujem najmä páchatel'om násilnej trestnej činnosti ako stály súdny znalec. Po návrate na svoju alma mater prednášam klinické predmety (klinická psychológia, psychodiagnostika, psychoterapia), ale aj foreznú psychológiu. Uplynul teda dostatok času na pokus zhrnúť odpovede na otázky: O aké teórie agresivity sa opierame? Čo nás nás forenzne psychologická expertízna prax a výskum o agresivite naučili ? A navyše majú forezné skúsenosti s posudzovaním páchatel'ov závažných násilných trestných činov dopad aj pre klinickopsychologickú -diagnostickú a terapeutickú prax ?

Na prvú vraždu sa nezabúda. Bol som kolegami na klinike pribraný k posudzovaniu páchatel'a vraždy. Išlo o muža z horehronského lazú, na ktorom žili dva manželské páry. A ako to už býva jeden z nich sa zahľadel do ženy toho druhého, začal s ňou spávať a to je laze ťažko utajiť. A tak chlapi vždy hodinovú cestou na autobus do železniarní v Podbrezovej riešili, čo so vzniknutou situáciou. Raz si po robote vypili, kráčali domov, po ceste sa pohádali a klamaný manžel pichol suseda vreckovým nožom do srdca. Potom zišiel do doliny, privolal políciu a zaviedol ju na miesto činu. Podľa vyšetrovacieho spisu, bol spln a páchatel' na mesiacom osvetlenej lúke zastal nad telom obeť a zadeklamoval: „, Jano, ja nevinen, ty nevinen, to ta kurva je vinna“. Prebehol mi mráz po chrbte a povedal som si – tak toto je Shakespeare na Horehroní. A tak som si aj predstavoval páchatel'a – ako hrdého, statného Othella. Priviedli mi však drobného, upracovaného človeka, v hlbokéj depresii, ktorý sám nerozumel tomu čo sa stalo. V tej chvíli som si uvedomil s akými predsudkami vstupujeme do procesu vyšetrovania páchatel'ov vrážd a aká často zložitá, môže byť na prvý pohľad banálna motivácia činu.

Len terminologický problém ?

Nielen v laickom jazyku, ale aj v odbornej literatúre sa veľmi voľne používajú agresologické pojmy ako je agresia, agresivita, násilie, hostilita a pod. Práve prax s posudzovaním konkrétneho páchatel'a násilného trestného činu ukazuje ako je potrebné diferencovať základné agresologické fenomény. Rozlišujeme *agresiu* ako akt správania, *agresivitu* ako osobnostnú dispozíciu, *hostilitu* - postojovú premennú, *afektivitu* ako dôležitý motivačný, ale nie nevyhnutné prítomný korelát a *interpersonálne/situačné faktory*. Ako znalci sme sa stretli s páchatel'mi, ktorí sa vyznačovali hypertrofovanou agresivitou, hostilitou voči sociálnemu okoliu a svoj trestný čin (napr. lúpežnú vraždu) spáchali bez afektu, na vopred vytypovanej obeti a s použitím pripravených nástrojov (napr. strelnej zbrane). Ale posudzovali sme aj páchatel'ov vrážd, ktorých agresivita a hostilita vôbec nepatrili ku dominantným črtám osobnosti, napriek tomu s obeťou zachádzali veľmi brutálne, konali vo vystupňovanom afekte s náhodne dostupným nástrojom a motívom bol dlhodobý konfliktný vzťah (čo sa najviac blíži aj vyššie popísanému prípadu).. Nejedná sa teda len o terminologické, ale aj faktické rozdiely, ktoré majú dopad nielen na popis osobnosti páchatel'a, ale aj na posúdenie takých znaleckých otázok ako sú motivácia trestného činu, či prognóza resocializácie páchatel'a.

Teórie agresivity

Ďalší významný učiteľ našej katedry prof. PhDr. Ondrej Kondáš, DrSC. vždy zdôrazňoval, že aj v psychológii platí, že "najpraktickejšia je dobrá teória". Existujúce množstvo teórií agresivity nabáda k ich kategorizácii do niekoľkých podskupín. Aj z didaktických dôvodov ich delíme na inštinktivistické, kognitívno-behaviorálne a integratívne (biopsychosociálne) teórie.

Prvá skupina - *inštinktivistické teórie* - spája veľmi rôznorodých autorov ako sú psychoanalytik S.Freud etológ K.Lorenz evolučný psychológ D.Buss ale aj psychológov motivácie ako sú McDoudall, Tollman, či Young (Madsen 1972). Týchto autorov spája presvedčenie o vrodenej inštinktívnej podstate agresivity. Interpersonálne rozdiely sú potom dané len mechanizmami, akými jedinec s touto deštruktívnou energiou zachádza. S.Freud došiel k dosť pesimistickému záveru, že musíme byť agresívni k druhým, aby sa energie agresivity neobrátila proti nám samým. K.Lorenz popísal tzv.reakcie na prázdno - ak nie je prítomný vhodný objekt, a hladina inštinktívnej energie je príliš vysoká, nájde si jedinec náhradný cieľ. D.Buss sa dokonca pozastavuje nad tým, že ak sa vražedný inštinkt ukázal tak evolučne úspešný, nie je výskyt vrážd medzi ľuďmi ešte podstatne vyšší.

Behaviorálne a kognitívno-behaviorálne teórie majú základný postulát, že agresívne správanie sa učíme rovnako ako iné formy sociálneho správania a agresivita je vlastne návyk útočenia. Tradícia tohto smeru sa odvíja od predstaviteľov Yaleskej školy - Dollard, Miller, Sears a ich frustračne-agresívnej hypotézy, cez práce A.H. Bussa a H.Selga o podmienkach

posilňovania agresie, Bandurovu teóriu sociálneho učenia až po súčasné teórie zohľadňujúce vmedzerené kognitívne a afektívne premenné ako je to napr. u Geena a Andersona a Bushmana. Najmä Bandurove výskumy ako sa pomocou imitačného učenia, teda napodobňovaním, dá posilniť agresívne správanie už u predškolských detí, sú veľmi impresívne. Tieto výskumy sú vždy citované, keď sa otvorí diskusia o vplyve masmédií (filmu., TV, PC hier) na formovanie agresivity u detí.

Spor zástancov inštinktivistických teórií a teórií učenia viedol ku vzniku integratívnych teórií. Viacero integratívnych poňatí pochádza aj od slovenských a českých autorov. Dobrotka zaradil agresivitu medzi tzv .Drangfenomény - nešpecifický dispozičný základ, ktorý ostáva latentný, kým ho neaktivujú a nemotivujú rôzne vnútorné a vonkajšie podmienky. Českí psychiatri Vondráček a Študent tiež uvažujú o polyetiologickom modele agresivity, ktorý zahŕňa ako faktory biologické (dedičnosť, stav CNS), tak aj psychosociálne (rodinné prostredie, frustrácia, konflikty). Praktickým diagnostickým výstupom ich chápania je typológia agresívnych psychopátov - na sténických, astenických a epileptoidných. Nemáme ambíciu vytvárať ďalší model agresivity. Osobne sú nám najbližšie integratívne modely, najmä Dobrotkov a Frommov, ktoré podľa nášho názoru najviac vystihujú komplexnosť problematiky agresivity. E. Fromm v svojom diele "*Anatómia ľudskej deštruktivity*" rozlíšil benígnu (biofilnú) a malignú (nekrofilnú) agresiu. Benígnu agresivitu máme spoločnú so zvieratami. Je to tá lorenzovská agresivita, ktorá nám umožní prežiť, ochrániť si teritórium, svoje potomstvo, ale aj bojovať za hodnoty, ktoré pokladáme bytostne dôležité ako je sloboda, spravodlivosť. Naproti tomu maligná agresivita sa vyskytuje u ľudí a je primárne poruchou charakteru. Na jej vzniku sa podieľajú negatívne zážitky raného detstva v jadrovej rodine, ale priestor agresorom k získaniu moci dáva len spoločnosť. Fromm to presvedčivo ilustruje na psychobiografických štúdiách takých sociopátov ako boli Stalin, Hitler a Himmler. V tom prehľade teórií sme však úplne abstrahovali od neurobiologických aspektov agresivity. K autoritám tohto odvetvia patrí kanadský neurovedec českého pôvodu Volavka.

Model extrémnej agresie

V r. 2012 vyšli monografie "*Extrémna agresia I. Forezná psychológia vraždy*" 2.vyd. a „*Extrémna agresia II. Forezná psychiatria vraždy*“. Druhú monografiu som napísal v spoluautorstve so kolegom a priateľom prof. MUDr.V.Novotným, CSc. ktorý sa žiaľ jej vydania nedožil. Štatisticky sme spracovali posudky na 176 páchatel'ov vrážd z r.1979 - 1998. Išlo celkovo o 134 premenných z oblasti rodinnej a osobnej anamnézy, kriminologických aspektov činu, psychodiagnostických výsledkov a nálezov psychiatrického vyšetrenia. Nie je tu miesto na rekapituláciu výsledkov. Upozorňujeme však na *kriminologické nálezy*, že 52 % vrážd bolo spáchaných pod vplyvom alkoholu, 2/3 v afekte hnevu, najčastejším miestom činu bol domov páchatel'a/obete, vražedným nástrojom boli najmä bodnorené inštrumenty

(nože) v motivácii činu dominoval - dlhodobý krízový vzťah a motív zisťný (lúpež) sa vyskytol asi v štvrtine prípadov. Zo záverov znaleckých vyšetrení môžeme vybrať, že v 40% išlo o intelektovo subnormných páchatel'ov a u 2/3 sa diagnostikovali poruchy osobnosti (psychopatie), pričom 13 % probandov bolo bez psychopatologického nálezu. U 68 % páchatel'ov bola plná trestná zodpovednosť, u 21% znížená a len 11% bola znalcami odporučené konštatovanie nepríčetnosti. Z ochranných opatrení bolo u 24% navrhnutá ochranná liečba závislostí a u 16 % psychiatrická ochranná liečba.

Zaujali nás však aj *vývinové trendy* u páchatel'ov homicídiá, ktoré by mohli reflektovať závažné politicko - ekonomické zmeny v našej spoločnosti po r.1989. V tejto práci sme preto porovnali páchatel'ov z obdobia r.1979-1989 a 1990-1998. Zo zaujímavých náleзов vyberáme: "Porevoluční" páchatelia pochádzali z menej patologického rodinného pozadia, dosahovali vyššie výkony v testoch kognitívnych funkcií (intelektu a pamäti), boli častejšie nezamestnaní, menej často spáchali vraždu pod vplyvom alkoholu, častejšie šlo o „chladnokrvné“ vraždy a spáchané v exteriéroch a strelnými zbraňami. Najnovšie trendy sa pokúsila spracovať vo svojej diplomovej práci Olejárová Spracovala 74 znaleckých posudkov na páchatel'ov vrážd, ktoré v r.1999 - 2010 vypracovali PhDr. K. Vajdičková, CSc. a autor. "Novší" páchatelia vrážd mali častejšie vyššie (SŠ+VŠ) vzdelanie, zistil sa aj nárast priemerného IQ (97 vs 88) páchatel'ov a nárast páchatel'ov bez diagnostikovanej psychopatológie (46 vs.14 %). Páchatelia častejšie použili strelnú zbraň (37 vs. 17 %) a išlo častejšie o pripravované a plánované konanie. Zistili sme aj nárast zisťne motivovaných vrážd a zaujímavé je aj menej časté priznanie k činu a prežívanie citovo sýtenej ľútosti.

Spoločenské zmeny vytvárajú aj nové formy násilnej trestnej činnosti, na ktoré musíme ako znalci reagovať. Sú to napríklad *vraždy na objednávku*. Na naše prekvapenie medzi objednávateľmi vrážd, ktorých sme posudzovali sa nevyskytli len jedinci v rámci kriminálnej subkultúry, ale ľudia ktorí z veľmi pestrých motívov (žiarlivosť, pomsta, peniaze), hľadali profesionálneho vykonávateľa vraždy im blízkeho človeka) A samozrejme čoraz častejšie sa dostávame aj k posudzovaniu *páchatel'ov vrážd z radov organizovaného zločinu*, dokonca ich bossov. U týchto klientov nebýva problém s posúdením psychologických predpokladov príčetnosti. Okrem prevažujúcich dissociálnych porúch osobnosti sú to ľudia bez forenzne významnej psychopatológie. Objavujú sa však *motívy vrážd*, s ktorými sme sa predtým nestretli ako sú boj o teritória (vraždy v rámci vojny gangov), pomsta (za porušenie zákona mlčanlivosti), odstránenie svedkov, "bielych koní" a pod. Často ide o rituálne, skupinovo vykonávané popravy To, že sú obeťami hlavne ďalší príslušníci podsvetia nijako neznižuje brutálnosť a spoločenskú nebezpečnosť ich konania. Napr. boss podsvetia M.Č. bol odsúdený na doživotie za 7 vrážd, dôvodne podozrivý bol z 15 vrážd a podľa vlastného výroku by jeho obeť „naplnili autobus“. Veľmi závažným problémom z tohto hľadiska je posúdenie *prognózy resocializácie*. Stále platí precedens

Najvyššieho súdu SR, že v prípadoch, kde hrozí doživotný trest je nevyhnutný aj posudok z oblasti forenznej psychológie. A s tým súvisí aj fenomén extrémneho *tlaku na znalcov*. Celé tímy skvele platených advokátov majú jedinou úlohu - robiť obštrukcie, ktoré by umožnili obvinenému sa dostať na slobodu a dať sa na útek. K obštrukciám patrí aj spochybňovanie záverov posudku, či kompetencie znalcov. A hlavne náš zákon umožňuje aby si obhajoba najala vlastných znalcov a ponúkla súdu "kontraposudky" nimi platených expertov.

Na zadnej strane monografie o vraždách: "Vražda je extrémna agresia s nezvratnými dôsledkami. Extrémne agresia však tvorí len povestný vrchol ľadovca násilia medzi ľuďmi. Je preto vhodným modelom štúdia ľudskej agresie vôbec. Každý človek je agresor a za určitých okolností sa môže stať i vrahom!" Na tomto tvrdení zotrávame a oprávňuje nás aj k istým generalizáciám pre "nedelikventnú" populáciu.

Výstupy pre klinickopsychologickú prax

Hlavným výstupom našich skúseností s forezným posudzovaním agresivity pre *diagnostickú prax* je polyetiologický prístup a posudzovanie agresivity jedinca nielen na behaviorálnej úrovni, ale aj na osi osobnosti a psychosociálnych kontextov násilia. Znamená to nevyhnutne použitie viacdimeziónej a viacúrovňovej psychodiagnostiky (vrátane použitia výkonových, seba výpoved'ových a projektívnych metód) a interpretáciu výsledkov psychodiagnostických testových metód v kontexte osobného vývinu a osobnosti.

A nakoniec a paradoxne má posudzovanie násilných páchatel'ov aj dopad pre *psychoteraeutickú prax*. U ľudí so zvýraznenou agresivitou si musíme položiť otázky: Čo vlastne chceme ovplyvniť – správanie, afektivitu, kognície, vzťahy? Aká je motivácia pacienta/klienta ku zmene? Aké sú naše terapeutické možnosti – je prvoradou farmakoterapia, alebo psychoterapia či resocializácia? Pre psychoterapiu, najmä anxiózných a depresívnych klientov, je naopak dôležitým postulátom, že agresivita je spojená so sténickými motiváciami a využitie konštruktívnej agresie v živote jedinca môže byť jedným z dôležitých cieľov terapie.

Literatúra u autora